

રત્નાકરસૂરિવિરચિતમ્ રૈવતકાદિમળડનનેમિજિત્ત સ્તોત્રમ્

-પં. અમૃત પટેલ

રત્નાકરપञ्चविंशतिका (આત્મગર્હાગર્ભિત સાધારણજિનસ્તવન)ના કર્તા રત્નાકરસૂરિજી^૧ (વિ. ૧૪ સદી પૂર્વાર્ધ પ્રાયઃ) વિરચિત પ્રસ્તુત 'રૈવતકાદિ મળડનનેમિજિત્તસ્તોત્ર' (પદ્ય ૧૪) લાલભાઈ દલપતભાઈભારતીય વિદ્યામન્દિર-અમદાવાદના હસ્તપ્રતસંગ્રહમાં થેટસૂચિ ક્રમાંક ૪૭૯૫૦ માં ૨૭ ૧૧ સે.મી. પરિમાણ ધરાવતી એક પત્રની પ્રત ઉપર પ્રાયઃ વિ. ૧૫મી સદીમાં લખાયેલ છે.

ચન્દ્રગચ્છીય નન્નસૂરિની ૧૦મી પાટે દેવપ્રભસૂરિના શિષ્ય રત્નાકરસૂરિએ રત્નાકરપञ्चविंशतिका - રત્નાકરપચ્વીસી, તથા ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર ઉપર નેમિચન્દ્રસૂરિ-કૃત લઘુવૃત્તિની રતાડપત્રીય પ્રતિની પુસ્તક પ્રશસ્તિની રચના કરી છે અને લખી પળ છે. વિ. ૧૩૦૮માં ધર્કટવંશનાં કટુક નામના શ્રેષ્ઠિએ રત્નાકરસૂરિના ઉપદેશથી આ પ્રત લખાવી હતી. તેની પ્રશસ્તિમાં પૂર્વાર્ધમાં ગ્રન્થ લખાવનાર કટુક શ્રેષ્ઠિનું વંશવર્ણન છે. તેમાં ૨૭ પદ્યો છે. ઉત્તરાર્ધમાં પોતાનો ગુરુપર્વક્રમ છે તેમાં ૧૩ પદ્યો છે.

ર.પ., પુ.પ્ર. અને પ્રસ્તુત સ્તોત્ર - આ ત્રણેય કૃતિઓ તેઓશ્રીની રચના છે. તેમાં સમાનકર્તૃત્વસૂચક 'રત્નાકર' શબ્દ પ્રયુક્ત છે. ઉપરાંત રચનાશૈલી, શબ્દાલંકારોમાં પળ ભાવમાધુર્યનું સાતત્ય, કોમલકાન્તપદાવલી અને હૃદયઙ્ગમ ભાવોર્મિ-આ બાબતો ત્રણેય કૃતિમાં સ્પષ્ટ રીતે એકકર્તૃત્વ સિદ્ધ કરે છે. તેનાં કેટલાંક ઉદાહરણો જોઈએ -

(૧) પુપ્રનાં પૂર્વાર્ધમાં - મુક્તામણિર્ભાસ્વરકાન્તિદીપ્રઃ (પદ્ય ૨જું), શશાઙ્ક-કાશસઙ્કાશ-યશઃપૂરિતભૂતલઃ (પદ્ય ૭મું), બાલોઽપિ હિ મહામતિઃ (પદ્ય ૧૮મું). પુપ્ર ઉત્તરાર્ધમાં - સમજનિ જનિતાશેષદોષપ્રમોષઃ (યમક) સકલકલિમલક્ષાલને વારિપૂરઃ (પદ્ય ૨જું, રૂપક કાલિકોપમાનસહિતા દસનાવલિરેવ ન તપઃશ્રી (પદ્ય ૫મું પરિસંખ્યા) જિગ્યે દેવગુરુર્યેન નિરવદ્યયા વિદ્યયા (પદ્ય ૫મું વ્યતિરેક, અનુપ્રાસ) ।

(૨) ‘રત્નાકરપદ્મવિશતિકા’માં – શ્રેયઃશ્રિયાં મઙ્ગલકેલિસદ્મ નરેન્દ્ર-
 દેવેન્દ્રનતાંદ્રિપદ્મ (૧૬ અનુપ્રાસ), નિજાશયં સાનુશયસ્તવાગ્રે (પદ્ય ૩૬ અનુપ્રાસ)
 કિં બાલલીલાકલિતો ન બાલઃ, પિત્રોઃ પુરો જલ્પતિ નિર્વિકલ્પઃ (પદ્ય ૩૬
 દૃષ્ટાન્ત) – લોલેક્ષણાવક્રનિરીક્ષણેન, યો માનસે રાગલવો વિલગ્નઃ । ન
 શુદ્ધસિદ્ધાન્તપયોધિમધ્યે, ધૌતોઽપ્યગાત્ તારક ! કારણં કિમ્ (પદ્ય ૧૪મું.
 વિશેષોક્તિ, લલિતપદાવલી) દારા ન કારા નરકસ્ય ચિત્તે । વ્યચિન્તિ નિત્યં
 મયકાઽધમેન (પદ્ય ૨૦મું.) તથા કિંવા મુધાહં બહુધા સુધાભુક્-પૂજ્ય ! ત્વદગ્રે
 ચરિતં સ્વકીયમ્ (પદ્ય ૨૪મું) – આમ ઝમકદાર શ્લેષ-અનુપ્રાસ વગેરે
 શબ્દાલંકારો હોવા છતાં પણ રચનામાં સુકુમારતા અને ભાવભક્તિમા જરા પણ
 ઝખિડત થતી નથી. જેથી રચનામાં સ્વાભાવિકતા સહજ સિદ્ધ થાય છે. ઉપરાંત
 ભાવમાધુર્ય પણ રચનામાધુર્યથી નિખરી ઊઠે છે. પ્રસ્તુત સ્તોત્રમાં પણ ઉપર્યુક્ત
 બન્ને કૃતિઓ જેવી એકસમાન રચનાકુશલતા નજરે પડે છે. –

– સ્ફારસ્ફુરત્કમનઃખદ્યુતયોઽતિદીપ્તાઃ (પદ્ય ૧૬ વૃત્ત્યનુપ્રાસ)

– નેમે ! તવ સ્તવનમુજ્જ્વલકેવલાત્મ-રૂપસ્ય ગીષ્પતિસમોઽપિ ન
 કર્તુમીશઃ (પદ્ય ૨૬ વ્યતિરેક), લોલાં કરોતિ તવ ભક્તિરિયં વિલોલામ્ (પદ્ય
 ૨૬ શ્લેષોત્થવિરોધ), નિઃશેષસંવરપદેષુ તનૂભવત્સુ । રોચિર્જલૈઃ સુવિમલૈઃ
 સરસીયતેઽસૌ (પદ્ય ૩૬ શ્લેષ+રૂપક), યેનોચ્છલચ્છવિપદં વિપદન્તકારિ –
 આ ૪થું પદ્ય અદ્ભુત એટલા માટે છે યમક અને અભક્તશ્લેષ જે ભાવ-
 સુકુમારતા માટે ‘યમ’ સમાન બની શકે તેમ છે, છતાં કુશલ કવિકર્મને કારણે
 ભાવપક્ષ જરા પણ ઝખિડત થયો નથી. પરંતુ ભાવપોષક બનેલ છે. ઉપરાંત બીજા
 પાદ – ‘નેમે ! વિભો ! શુભવતો ભવતોઽહ્નિયુગ્મમ્’ – માં ક્રિયાગુપ્ત છે. નેમે
 શબ્દમાં નમ્ ધાતુનું પરોક્ષાભૂતકાઠનું કર્મણિપ્રયોગનું તૃતીયપુરુષ એકવચનનું રૂપ
 છે. તથા ‘નેમિ શબ્દનું સમ્બોધન વિભક્તિનું પણ એકવચનનું રૂપ છે – આમ
 અહીં કારક અને ક્રિયાનો શ્લેષ થયો છે. તથા ઉત્તરાર્ધમાં – પાયાદસૌ નરમણી
 રમણીયભાવમ્, કેષામહો સુમનસાં મનસાં ન લોકે ॥ – આવી ક્રિયાગુપ્ત/શ્લેષ/
 યમક વગેરે જેવા બુદ્ધિગમ્ય અલંકારોનો હૃદયઙ્ગમ સમાવેશ વિરલકૃતિઓમાં જ
 જોવા મળે છે. શબ્દલાલિત્યને કારણે પ્રસ્તુત સ્તોત્ર ગેય પણ બન્યું છે. પ્રસ્તુત
 સ્તોત્રમાં કેટલાક શબ્દપ્રયોગો ધ્યાનાકર્ષક છે. ત્રિદશવન્દિતપાદપદ્ય, તો

રત્નાકરપञ्चविंशतिकામાં ‘નરેન્દ્રદેવેન્દ્રનતાંહિપદ્મ, નેમિનાથ માટે ‘નેમિન્’, રાજીમતી માટે ગોત્રનામ ‘ભોજપુત્રી’^૫ અને સરસીયતે(નામધાતુ) અને ‘પેપીયમાન (યજ્ઞન્ત) પ્રયોગો સ્તોત્રને ઉદાત્ત બનાવે છે.

“રત્નાકરસૂરિવિરચિતમ્ રૈવતાદ્રિમણ્ડનનેમિજિનસ્તોત્રમ્”

શ્રીરૈવતાદ્રિકમલાપૃથુકળ્ઠપીઠ-

શૃંગ્ગારહારતુલનાં કલયન્તિ યસ્ય ।

સ્ફારસ્ફુરત્ક્રમનસ્વદ્યુતયોઽતિદીપ્રાઃ,

શ્રીનેમિનં જિનવરં તમહં સ્તવીમિ ॥૧॥

નેમે ! તવ સ્તવનમુજ્જ્વલકેવલાત્મ-

રૂપસ્ય ગીષ્પતિસમોઽપિ ન કર્તુમીશઃ ।

અન્તસ્તથાઽપિ પરિતોઽપિ હિ વિસ્ફુરન્તીં

લોલાં કરોતિ તવ ભક્તિરિયં વિલોલામ્ ॥૨॥

કાલે કલૌ કિલ નિદાઘતુલાં દધાને

નિઃશેષસંવરપદેષુ તનૂભવત્સુ ।

રોચિર્જલૈઃ સુવિમલૈઃ સરસીયતેઽસૌ

દેવ ! ત્વદંદ્રિયુગલીયુગલં(?) ભવતાપભેદિ ॥૩॥

યેનોચ્છદચ્છવિપદં વિપદન્તકારિ

નેમે ! વિભો ! શુભવતો ભવતોંઽદ્વિયુગ્મમ્ ।

યાયાદસૌ નરમણી રમણીયભાવં

કેષામહો સુમનસાં મનસાં ન લોકે ? ॥૪॥

રાગાદિવિદ્રુતમના નહિ ના ત્વદીયં

દ્રઘં સ્વરૂપમમલં તદલમ્ભવિષ્ણુઃ ।

કિં નીલિકાગલિતલોચનશક્તિરુચ્ચૈઃ

પશ્યેત્ કદાપિ વિલસત્ શશલક્ષ્મિભિમ્બમ્ ॥૫॥

દૃષ્ટેઽધુના તવ પદામ્બુરુહે પલાયાન્-

ચક્રેઽન્તરઙ્ગારિપુચક્રમિદં હ્રદો મે ।

विश्वं विवस्वति विभासयति प्रभाभिः

को वान्धकारनिकरस्य किलावकाशः ॥६॥

कल्पद्रुमः प्रकुरुतां किमभीष्टजातं

कस्याऽस्तु वा सुरमणी रमणीय एषः ।

कृत्वाऽथ किं भवतु कामदुघाऽप्यमोघा

सङ्कल्पिताऽधिकफलं समवाप्य नेमिम् ॥७॥

मायानिशि स्फुरितमोहमहाप्रमीला-

सम्मीलितं नयनमान्तरमेतदीश ! ।

विश्वत्रयप्रकटनाय पटीयसीभिर्-

गोभिः प्रबोधकलितं यदि तावकीभिः ॥८॥

भालं विशालमिदमिन्दुकलाऽभिरामं

किं वर्ण्यते त्रिदशवन्दितपादपद्मम् ! ।

नैवं व्ययं लवणिमाऽमृतमेति यत्र

पेपीयमानमपि नेत्रचकोरवृन्दैः ॥९॥

काऽपि प्रभो ! तव विशाल विलोचनानां

छायाकपोलयुगलं कमनीयकान्ति ।

कर्णद्वयं त्रिजगतीकमलाविलास-

दोलाकलं बत न कस्य मुदं दधाति ॥१०॥

कलिमलकलुषानां प्राणिनां पावनी ते

विमलरुचिजलौघैः पूरिता मूर्तिरिषा ।

अमरसरिदिवाऽलं पापजम्बालजालं

विदलयति विशालं देव ! मे सर्वकालम् ॥११॥

त्रिदशपुरपुरन्ध्रीरूपरेखाविषाद-

क्षमलवणिमलीलां भोजपुत्रीं विहाय ।

कलितविरतिभावः पावयामास नेमे !

निजचरणसरोजैस्तं भवान् रैवताद्रिम् ॥१२॥

सिर(त)करकराकारा कीर्त्तिर्न मे हृदयप्रिया

सकलललनालीलालापा विलापसमा मताः ।

विपुलवसुधाराज्यं प्राज्यं विपाककटु स्फुटं

तदलमिमकैर्नेमे ! भूयस्त्वमेव विभुर्मम ॥१३॥

(हरिणी)

इति विलसदनङ्गसङ्गभङ्ग-प्रगुण-समाधिधरो मयाऽभिनूतः ।

स्फुरदतिशयचारुर्त्न'रत्ना-कर'गुरुरेष शिवङ्करोऽस्तु नेमिः ॥१४॥

(पुष्पिताग्रा)

पादटीप

- बीजा अेक 'रत्नाकरगच्छप्रवर्तक' रत्नाकरसूरि पण छे. तेओ वि. १३७१ मां समराशाहे शत्रुंजयतीर्थ उपर मूळनायक श्री आदिनाथ भगवाननी प्रतिष्ठा करावी त्यारे हता. - जैनसाहित्यनो संक्षिप्त इतिहास (मो. द. देसाई, ई.स. १९३३ मुंबई) पृ. ४२६-४२८.
- प्रस्तुत ताडपत्र 'शान्तिनाथताडपत्रसंग्रह-खम्भातमां क्रमांक ८३मां छे, आगम प्रभाकर मुनि पुण्यविजयजी - खम्भात शां. ता. जैनग्रन्थभण्डार, गायकवाड ओरिएन्टल सिरीज़ १३५, बरोडा-सन् १९३१.
- वर्षे सिद्धिवियत्-कृशानु-विधुभिः सङ्ख्याकृते श्रेयसे (१२मुं पद्य पूर्वार्ध) निवेशयामास गुरोः पदे च रत्नाकरं सूरिवरं गुरुं यः ॥१३॥
- प्रशस्तिरियं कृता लिखिता च श्रीरत्नाकरसूरिभिः ॥ जैन पुस्तक प्रशस्ति सङ्ग्रहः भा. १, पृ. ३०-३० (सिंघी जैन ग्रन्थमाला-१८) सम्पादक : जिनविजयमुनि- मुंबई, इ.वि. १९९८).
- 'नेमिन् : अभिधानचिन्तामणि, परिशिष्ट : जिनदेव (खरतर) प्रणीत 'हेमनाममाला-शिलोज्छ).
- सरखावो 'अहं च भोगरातिस्स०' दशवैकालिकसूत्र २.१० गाथानी चूर्णि : सम्पादक : आगमप्रभाकर मुनिश्री पुण्यविजय म.सा., प्राकृतग्रन्थ परिषद्-१७, अमदावाद, सं. १९७३.